

УДК 902(477.7) “4/01”

Шатіло Л. О.,
к.і.н., Інститут давньої та ранньої історії,
Київський університет імені Крістіана Альбрехта;
Інститут археології НАНУ, м. Київ
e-mail: milashatilo@gmail.com

Отрощенко В. В.,
д.і.н., професор,
Інститут археології НАНУ, Київ.
e-mail: otrok_o@ukr.net

Мюллер Й.,
д.і.н., професор,
Інститут давньої та ранньої історії,
Київський університет імені Крістіана Альбрехта.
e-mail: johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de

РОЗВИТОК СТАТУАРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І: V–I тисячоліття до н. е.

Виготовлення антропоморфних скульптур в доісторичні та ранньоісторичні часи має обмежений характер так як створення людиноподібних репрезентацій властиво не всім суспільствам [22]. Одним із регіонів, де подібну традицію можна прослідкувати протягом тривалого часу є Північне Причорномор'я: скульптури періодично з'являються тут починаючи з 5-го тис. до н. е. За декілька тисяч років з моменту появи фігурок можна прослідкувати численні зміни у кількості, контексті знахідок, стилях та матеріалах виробництва статуарних репрезентацій.

Мета цього внеску — простежити ці зміни протягом великого часового проміжку. Хронологічно обмежившись 5-м – кінцем 1-го тис. до н. е., ми підраховували відомі на сьогодні скульптури з Північного Причорномор'я за виключенням мистецтва грецьких колоній та антропоморфних зображень невеликого розміру скіфського часу. В перелік увійшли як монументальні кам'яні стели, так і дрібні скульптури з глини та каменю [1; 5; 6; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 25; 26; 27]. Для порівняння були залучені дані по репрезентаціям з Пруто-Дніпровського межиріччя [21].

Кожен культурний контекст, в якому були знайдені скульптури, був продатований відповідно до сучасних даних абсолютної та відносної хронології. Треба відмітити різний ступінь точності та деталізації хронології різних культурних комплексів та загальну проблему датування кам'яних стел [2; 3; 4; 7; 8; 9; 21; 24]. Для хронологічної оцінки матеріалу ми застосували метод рівномірного (аористичного) розподілу кількості репрезентацій відповідно до датування їх культурних контекстів на часові відрізки по 100 років [23].

Результати дослідження представлені на **Іл. 1.**, згідно якої:

- Розвиток скульптури в Північному Причорномор'ї починається в 5-му та продовжується в 4-му тис. до н. е. з невеликих глиняних виробів [19; 26]. Вони в цілому синхронні трипільській антропоморфній пластиці, але остання набагато більш чисельна та поширена [25].

- Приблизно в середині 4-го тис. до н. е., в час апогею статуеток в Пруто-Дніпровському межиріччі, в степу з'являються перші стели, а також зростає кількість антропоморфної пластики (переважно на пам'ятках усаївського та серезліївського типів). На відміну від трипільських фігурок, репрезентації зі степу домінують у похованнях, хоча на поселеннях вони також відомі [1; 6; 10; 16; 18; 25].

- В Пруто-Дніпровському межиріччі розвиток антропоморфної скульптури першої половини 4-го тис. до н. е. був ознаменований всезростаючим поширенням статуеток з реалістичними елементами, а також збільшенням кількості статуеток великого та дуже великого розміру [21]. Це, скоріше за все, було пов'язано з процесами агломерації населення та існуваннями системи мереж великих та дуже великих поселень. Після краху цієї системи відбувся швидкий занепад «реалістичного стилю» та зникнення великих фігурок. Дані події синхронні поширенню стел в степу [27].

- В останній чверті 4-го тис. до н. е. можна спостерігати зменшення кількості репрезентацій в Північному Причорномор'ї. Ця картина може бути результатом хронологічних похибок – з однієї сторони, датування ряду пам'яток, напр. усаївського комплексу, є все ще не до кінця встановленим, а з іншої, існують великі труднощі у датуванні ряду стел цього часу [3; 4].

- Кінцем 4-го – третьою чвертю 3-го тис. до н. е. датується найбільша кількість антропоморфних стел, які пов'язані з ямними похованнями (всього бл. 350 одиниць) [5; 20; 27]. В цей же час відбувається практично повний занепад традиції дрібної пластики – для ямного контексту відомо лише декілька кам'яних фігурок [17].

- З останньої чверті 3-го і аж до 1-го тис. до н. е. відбувається значне скорочення кількості «антропоморфних мегалітів», але, в принципі, ця традиція розвивається далі [13; 14; 15]. Згідно нових даних кількість стел цього хронологічного відрізка може бути в декілька разів більшою, але все рівно не досягати масштабів «ямних» скульптур [Отрощенко у підготовці].

- З «кіммерійським», скіфськими та пізно скіфськими часом кількість стел знову зростає [11; 12]. Ці репрезентації, як і попередні стели, в більшості випадків асоціюються з поховальним контекстом.

Огляд розвитку статуарного мистецтва показав існування досить тривалих періодів використання антропоморфних репрезентацій (тривалістю 400-600 років), які змінювалися фазами значно менш інтенсивного використання, або періодами практично повної відсутності того чи іншого типу скульптури, або взагалі відмовою від традиції антропоморфних зображень (принаймні з матеріалів, які збереглися до нашого часу). Дуже часто, в періоди «відродження» традиції, стиль скульптур змінюється. Наприклад, в трипіллі, стиль статуеток 4-го тис. до н. е. суттєво відрізняються від фігурок середини 5-го тис. до н. е. [Шатіло та Хофманн у підготовці]; «скіфська» скульптура має чітко виражену іконографічну відстороненість від зображень попередніх часів [12].

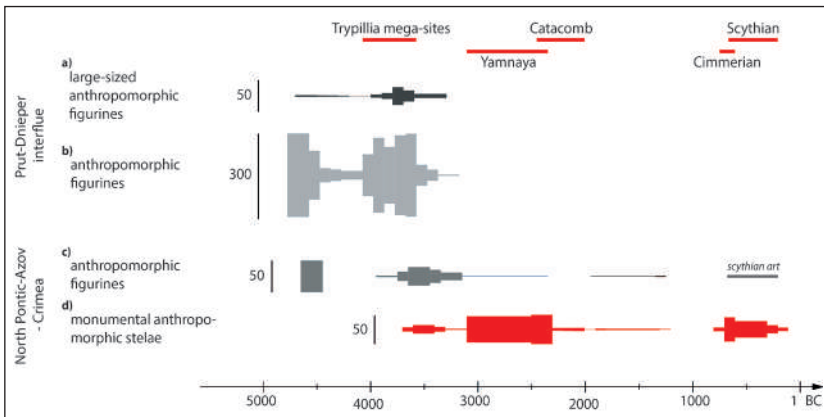
В середині 4-го тис. до н. е. спостерігається співіснування дуже різних типів репрезентацій та їх стилів. Найбільш яскраво це проявилось в усатівському комплексі, для якого відомі глиняні статуетки кількох стилів, різноманітні стели - антропоморфні, зооморфні, з антропоморфними та зооморфними елементами [1; 16].

Хочеться відзначити суттєві відмінності у поширенні, а відтак і у використанні статуарних репрезентацій. Так, якщо трипільська пластика, наприклад періодів B2-C1, присутня прак-

тично к кожному будинку (часто більше ніж 1 одиниця), то наприклад «ямні» стели дуже рідко зустрічаються в поховально-мокультурних контексті – приблизно 1 скульптура на 33 могили.

В цілому для кожного культурного контексту виділяють свої специфічні передумови та умови виникнення скульптурних традицій. Але ми не можемо виключати також і певні елементи запозичень *ідеї* створення подібних репрезентацій. Так запозиченнями частково може бути пояснена поява деяких глиняних фігурок на степових пам'ятках, хронологічно синхронних трипілля (5-те та перша половина 4-го тис. до н. е.), або початок створення стел в той же час, коли набувають поширення скульптури збільшеного розміру в трипіллі. Втім останнє, скоріше за все, може мати і інші (додаткові?) пояснення пов'язані з більш загальною проблемою появи скульптур великого розміру.

Подяки: дослідження було частково профінансовано DFG Collaborative Research Centre CRC1266 'Scales of Transformation – Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies' (German Research Foundation – Project number 2901391021 – SFB1266).

Іл. 1. Поширеність статуарних репрезентацій у Пруто-Дніпровському межиріччі (а – фігурки великого розміру, б – всі антропоморфні статуетки) та в Північно-Причорноморському регіоні (с – антропоморфна скульптура невеликого розміру, d – антропоморфні стели).

Хронологічно зразки були розподілені за допомогою аористичного методу

Список використаних джерел та літератури:

1. Дергачев, В. А. 2022. *Позднее Триполье - Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья)*. Кишинев: СЕР USM. 676 с.
2. Довженко, Н. Д. 1999. Найдавніші кам'яні баби України та проблеми їх етнокультурного вивчення. *Наукові записки НаУКМА*. Том 14. С. 8–17.
3. Довженко, Н. Д. 2002. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. С. 4–7.
4. Довженко, Н. Д. 2003. «Енеолітичні» ідоли степової України : парадокси датування. *Наукові записки НаУКМА : Історичні науки*. Т. 21. С. 4–5.
5. Довженко, Н. 2009. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. В: *Давня скульптура і пластика України. у 5 т. наук. ред. Р. Забашта – Т. 3. Доба бронзи*. Кн. 1. – К.: Родовід, 176 с.
6. Збеневич, В. Г. 1974. *Позднетрипольские племена Северного Причерноморья*. АН УССР. ИА., Киев: Наук. думка, 175 с.
7. Куштан, Д. П. 2013. Периодизация и хронология памятников эпохи поздней бронзы Центральной Украины. *Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы*: Матер. тематич. науч. конференц. Санкт-Петербург, 4–6 декабря 2013 г., Санкт-Петербург: «Скифия-принт», 80–85.
8. Манзура, И. В. 2013. Культуры степного энеолита. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 115–153.
9. Манзура, И. В. 2013. Очерк развития энеолитических культур Северо-Западного Причерноморья. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 154–160.
10. Манзура И., Петренко В. 2022. Усатовский курганный могильник II (по раскопкам 1984 г.). *Tyrageia (S.N.) XVI [XXXI]*: 1, 83–102.

11. Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. Скифские изваяния. М. 185 с.
12. Ольховский, В. С. 2005. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. Институт археологии РАН. М.: Наука, 304 с.
13. Отрощенко, В. В. 2007. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти. В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 125-130.
14. Отрощенко, В. В. 2008. Мистецтво доби бронзи. *Історія українського мистецтва: у 5 т.* К. Т. 1. С. 100-143.
15. Отрощенко, В. В. 2015. Специфіка антропоморфної скульптури культур катакомбної спільноти. *Донецький археологічний збірник*. № 19. Вінниця: ДНУ. – С. 7-23.
16. Петренко, В. Г. 2013 Усатовская культура. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 163-210.
17. Разумов, С. Н., Усачук, А. Н. 2018. Комплекс раннего бронзового века с каменной фигуркой из Северо-Восточного Приазовья. В: Синика В.С., Рабинович Р.А. (ред.) *Древности. Исследования и проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова*. Кишинев-Тирасполь: Stratum Library, С. 49-58.
18. Рассмакін, Ю. Я. 2021. Статуетки серезліївського типу як фактор контактів за доби пізнього енеоліту. *Археологія і давня історія України*, 39 (2), 338-349.
19. Субботин, Л. В. 2013. Культура Гумельница: Болградский вариант. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 85-114.
20. Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант)*. К.: Наукова думка, 158 с.
21. Шатіло, Л., Хофманн, Р. 2021 Зображуючи Трипілля: поява та занепад реалістичного стилю. *Археологія і давня історія України*, 39 (2), 198-221.

22. Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien 20. Mainz: von Zabern.
23. Mischka, D. 2004. Aoristische Analyse in der Archäologie. *Archäologische Informationen*, 27. P. 233-243.
24. Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London and New York: Routledge, 133–170.
25. Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* 7, 95–242.
26. Rassamakin J., Kaiser E. 2020. Dereivka und äneolithische Siedlungen mit Keramik des Dereivka-Typs: Probleme der absoluten Chronologie. In: *Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges*. Berlin. P. 247-280.
27. Vierzig, A. 2017. *Menschen in Stein: Anthropomorphe Stelen des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. zwischen Kaukasus und Atlantik*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 306, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 476 p.